

A NÉVNAPI KÖSZÖNTŐK FOLKLORISZTIKAI ÉS NYELVÉSZETI
JELLEMZŐI

Amikor a Mai Magyar Nyelvi Tanszék három professzorának, Fábián Pálnak, Rácz Endrének és Szathmári Istvánnak a köszöntésére készülünk, vizsgáljuk meg magát a köszöntő, azon belül pedig a névnapi köszöntő műfaját. A köszöntő folklór műfaj, ám formulaszerűsége, állandósult, ismétlődő nyelvi formája miatt a frazeológiai kapcsolatok közé is besorolható. Ezért a folklórisztika és a nyelvtudomány (frazeológia) egyaránt kutatási területének tekintheti.

A köszöntő néprajzi meghatározását TÁTRAÍ ZSUZSANNÁTól a Magyar Néprajzi Lexikonból idézem: "naptári ünnepek alkalmával elénekelt vagy elmondott vers, ill. prózai jókívánságmondó szövegek az ünnep, valamint a felkeresett házigazda és családja köszöntésére." (III/310.) A Világirodalmi Lexikon általánosabban fogalmaz: "ünnepek alkalmával énekelt vagy elmondott, verses vagy prózai jókívánság (költemény vagy szónoklat) az ünnep vagy az ünnepelt személy tiszteletére. Tágabb értelemben ide sorolják a társas összejöveteleken pohárköszöntőként előadott bordalokat, ivónótákat is. Az alkalmi költészetnek a dicsőítő irodalom körébe tartozó válfajaként ősi időktől ismeretes." (VI/611.) VOIGT VILMOS a köszöntőket a folklór műfajok rendszerében a kisépikai prózaműfajok közé sorolja (A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. Bp., 1979. 299--300). Az állandósult szókapcsolatok között tartja őket számon -- más folklór műfajokkal egyetemben -- HAJDÚ MIHÁLY: "Népi rigmusok, köszöntőversek. Majdnem kizárólagosan a néprajz körébe tartozó kötött szókapcsolatok tartoznak ide, de pontos nyelvjárási lejegyzésük értékesé teszi a nyelvjáráskutatók számára is." (Útmutató állandó szókapcsolatok gyűjtéséhez. Honismeret, 1986/4., melléklet.)

Kommunikációs, szövegtani szempontokból a köszöntőket a nyelv fatikus, kapcsolatra utaló elemeinek vélem. A fatikus (kapcsolattartó) funkció fölfedezése a néprajzkutató BRONISLAW MALINOWSKI-nak köszönhető. ROMAN JAKOBSON kommunikációs modelljében már önálló nyelvi funkcióként szerepel. Ez az a funkció, amikor a kommunikáció során a kapcsolattartásra terelődik a szó, a beszédaktusok csak a résztvevők kapcsolatát (a kapcsolat megteremtését, fenntartását és berekesztését) jelentik. BALÁZS JÁNOS szerint a fatikus funkció a szövegalkotás folyamatában jól elkülönül. Végeredményben a felhívó funkció egyik változatának is tekinthető (A szöveg. Bp., 1985. 32). SZENDE TAMÁS ugyancsak kiemeli a kapcsolattartó funkció formulaszerűségét és jól követhető, meghatározható szókészletét. Mai típusaira -- például a diplomáciai, politikai gyakorlatra -- irányítja a figyelmünket (A szó válsága. Bp., 1979. 120--30).

A fatikus nyelvi elemek főbb típusai (formái, műfajai) a saját felosztásomban a következők: a) köszönésformák, b) megszólításformák, c) konvencionális kifejezések (közhelyek, szólások, közmondások, tessékelés, kínálás stb.), d) köszöntők. (Vö. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. Nyr. 111. (1987) 402--12.)

A köszöntők tehát alkalomhoz kötött megszólalási lehetőségek. A köszöntőalkalmak száma tekintélyes, ezért a következő csoportosítási lehetőséget javaslom:

- a) a naptári ünnepekhez (jeles napokhoz) kapcsolódó köszöntők (pl. Luca-nap, karácsony, újév, farsang, húsvét, névnapok)
- b) az egyéni életúthoz köthető köszöntők (keresztelő -- újabban névadó, komaköszöntő, lakodalom -- sokféle köszöntőalkalommal, pl. ételköszöntő, halotti búcsúztató, nekrológ, egy-egy szervezetbe való befogadás rítusa -- pl. céh, úttörők, sportegyesület --, valamint a születés- és névnapok évenkénti megünneplése)
- c) alkalmi, gazdasági köszöntők (pl. dísznótor, elvégzett munka örömére mondott köszöntő -- ma átadás, avatőünnepség, pohárköszöntő stb.)
- d) közéleti, politikai köszöntők (pl. évfordulók, megemlékezések, kitüntetések, táviratváltás stb.)

A fenti -- korántsem teljes -- népi és mai folklór jellegű köszöntéseket éppen fatikus nyelvi jellegük miatt vehetjük egy kalap alá. Összetartozandóságukat éppen minimális lényegi-tartalmi mondanivalójuknak köszönhetik. Nem a szó szerinti jelentésük az érdekes, hanem inkább az a gesztus, amit az elmondásukkal gyakorlunk. A köszöntők szövegében sok a formalitás, az általánosság. Ezért szövegüket nem mérhetjük a tartalmi közlés igényével.

A táblázatból talán föltűnt, hogy a névnapokat két csoportba is besorolhatjuk. A névnapok egyfelől az év jeles napjai, hiszen az őszi és téli ünnepkörben a gyakori neveknek -- pl. Mihály, István, János -- valóságos nagy, társadalmi ünneplései lehetségesek, ám föltétlenül besorolhatók ezek az ünnepek -- a ritkább nevekkal egyetemben -- az egyéni életút ünnepei közé is. Így keresztelkedhet egymást a hagyományos néprajzi szokásfelosztások!

A névnap köszöntőknek -- csakúgy mint más fatikus rítusoknak, szöveges népszokásoknak -- két fontos összetevőjük van. MARÓT KÁROLY felosztása szerint a népszokások föloszthatók szokáscselekményre (cselekedet, rítus) és a rítussal kapcsolatosan elmondott, ahhoz fűződő szövegre ("mondott rítusra"). (Vö. A magyar néprajzkutatás feladatai. Ethnographia, 5. (1939) 273--308.) E két összetevő közül a figyelmünket most a névnap köszöntők "mondott rítusaira" fordítjuk.

Vegyünk például egy 1891-ben Kalotaszegen följegyzett István-napi köszöntőt!

Feltetszett a napnak
Ragyogó sugára
A sz. Istvánoknak
Régen várt napjára,

Áldott legyen az úr,
Ki virrasztott mára
A szent Istvánoknak
Régen várt hajnalára.

Aki megengedte,
Fényes hajnalára
Hogy jussál életed
Boldog órájára.

Végre pedig, mennybe,
Örök üdvösségre,
Vegyen fel az angyal
A fényes egekbe.

(Közli: VASAS SAMU--SALAMON ANIKÓ, Kalotaszegi ünnepek. Bp., 1986. 288--9.)

A névnapi köszöntőkben népi, félnépi és irodalmi alkotások furcsa keverékét találhatjuk. Többségük valószínűleg irodalmi és félnépi eredetű, amely folklorizációval jutott el a magyar faluba. A múlt században, valamint századunk első évtizedeiben sokféle nevelési tanácsadó, valamint illemkönyv jelent meg. Közülük köszöntőket a kalendáriumok s az olvasókönyvek is. Ezeknek a műveknek a "félnépi" jellegét bizonyítja az, hogy sok kiadásban jelentek meg, sokszor szerzőjüket sem tüntették föl (s ez az anonimitás már éppen a folklór jellemzője), szövegeiket egymástól vették, módosították (variálták). A Franklin Társulatnál 1907-ben jelent meg a legújabb és legteljesebb magyar köszöntő... a magyar ifjúság számára kilencedik kiadásban. Szerzője nincs feltüntetve. Az ebben közölt névnapi köszöntőknek az az érdekessége, hogy nem nevekhez, hanem személyekhez kötődnek (nevek emlegetés nélkül) -- pl. atyához, anyához, nagyszülőkhöz, keresztszülőkhöz, testvérekhez, rokonokhoz, jótévedőkhöz, tanítóhoz, nevelőhöz stb. Vegyünk ezek közül is egy példát:

Az Istenhez fohászkodom,
Jóvoltodért imádkozom,
Élj sokáig, az ég adja,
Hogy még sok, sok nevednapja
Legyen vidám, kedves, boldog,
Többet én most nem is mondok. (I.m. 93--4.)

A névnapi köszöntők rendszerint az ébredés, a hajnal képével indulnak. Idézett példánkban: "Feltetszett a napnak / Ragyogó sugára". Békés, Csongrád és Bihar megyében főként asszonyokat köszöntenek a "Serkenj fel kegyes nép, mosolyog a hajnal..." kezdetű énekkel. Kalotaszegen sok köszöntőt egyenesen "serkentő ének"-nek neveznek. Magyarvalkói serkentő ének: "Serkenj fel álmodból jeles műzsám serege, / Távozzék el tőled minden bánat fellege." A Magyar Népzene Tárában közölt egyik szöveg érdekes népetimológias változattal indul: "Serkenj fel, kegyes nép (!), mosolyog a hajnal" (II/995). Nyilván a név-nap jellege miatt lett a nép-ből név! A reggeli ébresztésnél (gyakran hajnali 3 órakor!) a köszöntött nevét is behelyettesíthetik: "Hogy égyamból fölkelék, álamból fölserkenék, x. y. jut eszembe..."

(Bihar megye). Más, erdélyi változatokban is ébresztik az ünnepeket: "András, András, ne aludjál, neved napjára virradtál!", vagy "Csillag ragyog, hajnal hasad, kelj fel Dénes, hadd láthassad!" A hajnal mellett az este is megjelenhet a névnapi köszöntő kezdőképeiben. Ez a karácsony esetében természetesnek tűnik, ám azt is meg kell jegyezni, hogy a népi szemlélet az ünnepnap kezdetének az előző nap estéjét tartja. A köszöntőkben is megjelenik ez a nézet: "Eljöttünk mi jó este...", vagy "Megjöttem én -- Jó estét, jó estét! -- / István köszöntésére".

Aligha hiányozhat a köszöntőből az Úr, az Isten dicsérete. Pl. idézett köszöntőnk második versszaka, vagy "Örömmel dicsérem a seregek urát, / Hogy megadta érnünk a szent János napját; / Áldom, magasztalom Isteni hatalmát..." Ehhez kapcsolódik az isteni áldás kérelme: "A teremő szent Isten áldja meg az egész Jánosokat!", "Áldd meg, Úristen, e háznak gazdáját; / Segítsd mindenben ő igaz szándékát".

A köszöntők állandó kellékének tekinthető az ünnepektől világi életének a mennyországba való helyezése. Ebben a toposzban gyakori a "szentek serege" és a "szentek koronája" motívum megjelenése. Pl. "Virágozzék István / Szentek seregében!", "Ha szent (János) meghal, vitessék a mennybe, / Aranyból korona tétessék a fejére!" A névnapi köszöntők vallási jellegű hangszílyozzák a néviselőnek a névadó szenttel való kapcsolatát jelző sorok: "Szent Péter áldása szálljon erre a házra / a benne lakókat indítsa vígságra!"

Egyetlen köszöntőből sem hiányozhat a jókívánság. A névnapi köszöntők állandó formulája a lehetetlenség: a megszámlálhatatlanság és a jókívánságok összekapcsolása. Pl. "Amennyi csepp van a tenger vizében, / Annyi áldás szálljon a Szent András fejére", "Ahány szál fű terem a világ mezején / Hány csepp eső esik, mikor van idején, / Annyi áldás szájon az István fejére", "Valamennyit ugrik éltében a szarka, / Valahányat billent annak tarka farka, / Valahány szarkának farka tolla tarka, / Oly sokáig tartson a szerencse marka! / Isten éltesen sokáig!" (Orosháza).

Mindezek után konkrét, kézzelfogható jókívánságok is föl-soroltatnak egyes köszöntőkben. Pl. "Az Isten áldjon meg minden javaival, / Idei jó borral, no meg tavalyival", "Rétös, kó-bász, káposzta, / Pecsönyével saláta, / Kővér erszény arannyal, / Teli kulacs jó borral, / Józsefnek azt kívánom."

Megjelenhet a névnapi köszöntőkben a paradicsomban nőtt fa bibliai képe is. A Jesse fája motívum István- és János-napi előfordulásairól DÖMÖTÖR TEKLA is megemlékezett (A népszokások költészete. Bp., 1974. 132--9). A motívum összekapcsolódik az alma-motívumával is:

Gyertek, lányok, menjünk el, menjünk el,
Mennysorságot járjuk be.

Szent Istvánnak udvarán, udvarán

Van egy szép nagy almafa:

Gyökér hozta fáját,

Fája hozta ágát,

Ága hozta levelét,

Levél hozta bimbóját,

Virágja meg almáját,

Alma szülte Szent Annát,

Szent Anna meg Máriát,

Mária meg szent fiát. (Sármellék)

A névnapis verses köszöntők általában leleplezik félnépi-irodalmi voltukat. Sokszor a szövegromlás eredményeként jönnek létre furcsa, torz népetimológiás alakok, de műköltészeti előzményre utalnak a következő motívumok is: pl. a műzsa "segítségül hívása": "Serkenj fel, jer, műzsám serege", "Indítsd műzsám, táncodat", valamint a "Libánusnak nyíló ciprusága" sokszori emlegetése. Népetimológiás változat a Februs (< Phöbus), valamint a Pálmátus hegye (< Parnasszus).

BODROGI TIBOR a néprajzi terminológia összegyűjtésénél leírta az ún. tréfálkozó rokonság terminust is (Ethnographia, 58. (1957)17). Ez lehetővé teszi az ismerősök számára konvencionális gúnyolódó-tréfálkozó szövegek mondását. A magyar folklórban is akadhatunk ilyenekre, éppen a köszöntők világából. A tréfálkozás enyhébbik formája az adománykérés: "Mert ha kolbászd van, azt most mind megesszük, / S ha pálinkád s borod van, attól le-részegszünk. / De hogyha te mindezekből nem fogsz adni nekünk / Hiába vagy te szent, mert még meg is verünk". A következő medvesalji köszöntő aforizma-tömörségű: "István napja ma vagyok, / Elkocogtam a fagyon, / Azért jöttem hozzátok, / Van-e jó pálinkátok." Az Ethnológiai Adattárban olyan kéziratos névnapis köszöntőt is találtam, amely kimondottan durva, obszcén szavakkal illeti a köszöntöttet — nyilvánvalóan közösségileg elfogadott, megbocsátható módon (EA. 1390, TALLIÁN VINCE gyűjtése).

Végezetül szólni kell a rövid, olykor prózai egyszerűségű névnapis köszöntőkről is. Régi és sűrűn használatos formula: "Isten éltesen sokáig, míg a Duna ki nem szárad bokáig!" Am ebből a kedélyes formulából általában csak az egyszerű, száraz első főmondat marad meg. Medvesalján Kotics József följegyzett egy tréfás befejezésű prózai köszöntőt: "Isten éltesse az Istvánokat erővel, egészséggel, sok számos esztendővel, jó felálló tehetséggel." (Megjegyzés: az utóbbit csak a fiatalembereknél tették hozzá.) (Vö. KOTICS JÓZSEF, Kalendáris szokások a Medvesalján. Debrecen, 1986. 49.)

A köszöntők tréfás, gúnyolódó jellege természetesen sohasem a sértés szándékával születik. Más beszédaktus a sértés, más az illokúciós töltete, a kommunikációs jelentése. A tréfás (és a nem tréfás) köszöntők az emberi kapcsolatokat ápolják, erősítik. Azt az érzetet keltik, hogy a felek továbbra is jó kapcsolatban kívánnak maradni. Nem tekinthetjük őket éppen ezért üres fecsegésnek, s nem szabad fölháborodni a névnapis üdvözlő képeslap formalitásán sem. Más ezeknek a jelentése (és a jelentősége) mint a hétköznapi kommunikációé. Így fogalmazta ezt meg a népet jól ismerő Kodály Zoltán: "A jó kívánság civilizált embernek többnyire üres szó, a régi embernek szinte varázserejű érték lehetett, amit szívesen viszonzott tőle telhetően. Sohasem felejttem el, egy dunántúli öreg parasztasszony milyen boldog örömmel újságolta, hogy negyvenéves fia mily szép szavakkal köszöntötte... A sok ünnepi, névnapis köszöntő egy melegebb, barátságosabb, testvéribb, emberszeretőbb népélet emléke." (A Magyar Népzene Tára, IV., bevezető.)

Mindezek alapján kívánok sok-sok hasznos és termékeny esztendőt, boldogságot tanszékünk három professzorának!

A névnap i köszöntők lelőhelyei:

KERÉNYI GYÖRGY: Magyar énekes népszokások. Bp., 1982.

A Magyar Népzene Tára, II. Jeles napok. Szerk. Kerényi György.
Bp., 1951.

ORTUTAY GYULA--KATONA IMRE szerk.: Magyar népdalok I--II. Bp.,
1975.

TÁTRAI ZSUZSANNA--SZENDREI JANKA: Névnap i köszöntők. Magyar Nép-
rajzi Lexikon, IV/38--9.

VASAS SAMU--SALAMON ANIKÓ: Kalotaszegi ünnepek. Bp., 1986.